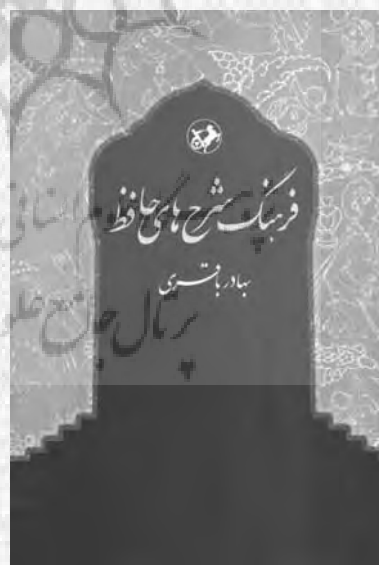

فرهنگ شرح های حافظ

شعر حافظ از همان زمان سرایش تاکنون مورد توجه اهل معنا و معرفت بوده و هر کس به قدر وسع خویش، خوشه‌ای از این خرمن معرفت چیده است. لطایف معنوی اشعار حافظ بزرگ به قدری است که درک همه آنها نصیب همه مخاطبان جویای معرفت نمی‌شود؛ لاجرم بسیاری در مقام شرح و تفسیر شعر حافظ برآمده و حاصل درک و فهم خود را به میزان کوشش در این وادی در اختیار دیگران گذاشته‌اند. در این کتاب، مؤلف محترم تمام شرح‌هایی که بر شعر حافظ (از یک بیت گرفته تا کل دیوان حافظ) انجام گرفته است را برشمرده و آنچه را که از قرن نهم تا پایان سال ۱۳۸۰ به شکل رساله، کتاب و مقاله درباره شعر حافظ نوشته شده، ذکر کرده است. این کتاب در واقع رساله دکتری مؤلف بوده و گامی مؤثر در شناخت منابع حافظ‌پژوهی به شمار می‌رود. کتاب شامل مقدمه و کلیات بحث، به علاوه دو فصل اصلی، شامل معرفی کتاب‌ها و مقالات است. در بخش کلیات، شروح نوشته شده بر شعر حافظ، از لحاظ کمی و کیفی تقسیم‌بندی شده‌اند. از لحاظ کمی، شروح حافظ شامل شرح‌های مختصر، شرح‌های متوسط و شرح‌های مفصل می‌شود. شرح‌های مختصر، خود شامل چهار نوع است: ۱. شرح یک واژه کلیدی از هر بیت (۹ مورد)؛ ۲. شرح یک تا ده بیت (۱۰۶ بیت)؛ ۳. شرح ده‌ها بیت پراکنده (۲۰ مورد)؛ ۴. شرح یک غزل (۲۱ مورد).

* فرهنگ شرح‌های حافظ.
* بهادر باقری.
* چاپ اول، تهران: امیرکبیر ۱۳۸۷.

در این کتاب، مؤلف محترم تمام شرح‌هایی که بر شعر حافظ (از یک بیت گرفته تا کل دیوان حافظ) انجام گرفته است را برشمرده و آنچه را که از قرن نهم تا پایان سال ۱۳۸۰ به شکل رساله، کتاب و مقاله درباره شعر حافظ نوشته شده، ذکر کرده است. این کتاب در واقع رساله دکتری مؤلف بوده و گامی مؤثر در شناخت منابع حافظ پژوهی به شمار می‌رود

دیوان حافظ با معنی کامل (ناهدید فرشادمهر)؛ دیوان غزلیات مولانا شمس‌الدین محمد حافظ شیرازی (دکتر خلیل خطیب‌رهبر)؛ راهی به مکتب حافظ (علیقلی محمودی بختیاری)؛ سیر اختران در دیوان حافظ (سرافراز غزنی)؛ شرح جلالی بر حافظ (دکتر عبدالحسین جلالیان)؛ شرح جنون (دکتر سیداحمد بهشتی شیرازی)؛ شرح سودی بر دیوان حافظ (محمد سودی افندی)؛ شرح عرفانی غزل‌های حافظ (ابوالحسن عبدالرحمن ختمی لاهوری)؛ شرح غزل‌های حافظ (دکتر حسینعلی هروی)؛ صدای سخن عشق (انتخاب و توضیح دکتر حسن انوری)؛ طبیبانه‌های حافظ (دکتر احمد مدنی)؛ غزلیات حافظ (دکتر بهروز ثروتیان)؛ فرهنگ ده‌هزار واژه از دیوان حافظ (دکتر ابوالفضل مصفی)؛ فرهنگ واژه‌های ایهامی در اشعار حافظ (دکتر محمد ذوالریاستین)؛ کلک خیال‌انگیز (پرویز اهور)؛ گره‌گشا (کاظم خوش‌خبر)؛ گل‌بانگ سربلندی (دکتر سیداحمد حسینی کازرونی، دکتر سیدجعفر حمیدی)؛ گلگشت با حافظ (دکتر مرتضی خوشخوی)؛ گلگشت در شعر و اندیشه حافظ (دکتر محمدمامین ریاحی)؛ گنج مراد (سیروس نیرو)؛ لطف سخن حافظ (محمود رکن شیرازی)؛ لطیفه غیبی (محمد بن محمد دارابی/ قرن ۱۲ هـ.)؛ ماجرای پایان‌ناپذیر حافظ (دکتر محمدعلی اسلامی ندوشن)؛ مفهوم رندی در شعر حافظ (دکتر فخرالدین مزارعی)؛ نقد نیازی (ملاجلال‌الدین دوانی کازرونی/ قرن ۹ هـ)؛ نگاهی به غزل حافظ (پرویز خانفی)؛ واژه‌نامه غزل‌های حافظ (حسن خدیوچم)؛ هفت خط از جام حافظ (اردلان عطارپور)؛ یادداشت‌های دکتر قاسم غنی در حواشی دیوان حافظ (اسماعیل صارمی)؛ یک قصه بیش نیست (دکتر حسن انوری).

فصل دوم: مقالات

آخر گل (دکتر حسن نجفداری)؛ آفرین بر نظر پاک ... (داور مفید)؛ آماری از تنوع مضمونی در غزل‌های حافظ (دکتر سعید حمیدیان)؛ از

شرح‌های متوسط شامل سه نوع است: ۱. شرح سه تا ده غزل (۳ مورد)؛ ۲. شرح ده‌ها غزل (۹ مورد)؛ ۳. شرح‌های مختلط (۱۳ مورد). شرح‌های مفصل نیز شامل دو دسته‌اند: شرح تمام غزل‌ها (۳ مورد)؛ ۲. شرح کامل دیوان (۸ مورد).

از لحاظ کیفی نیز شرح‌ها شامل دو عنوان کلی است: الف. شرح‌های یک‌سونگر؛ ب. شرح‌های چندجانبه‌نگر.

شرح‌های یک‌سونگر شامل: ۱. گرایش عرفانی (۲۰ مورد)؛ ۲. گرایش تاریخی (۷ مورد)؛ ۳. گرایش مادی (۲ مورد)؛ ۴. گرایش نجومی (یک مورد)؛ ۵. گرایش مهرپرستی (یک مورد)؛ ۶. گرایش روانکاوانه (فرویدی) (یک مورد).

شرح‌های چندجانبه‌نگر شامل: ۱. شرح‌های مبتنی بر واژگان کلیدی بیت (۱۵ مورد)؛ ۲. شرح‌های مبتنی بر تبدیل شعر به نثر ساده (۳۹ مورد)؛ ۳. شرح‌های مبتنی بر تبدیل شعر به نثر ساده، با تأکید بر نکات دستوری و ادبی و شواهد قرآنی و شعری (۷۰ مورد)؛ ۴. شرح‌های مبتنی بر ریشه‌شناسی لغات (۳۲ مورد)؛ ۵. شرح‌های مبتنی بر دخل و تصرف در نسخه‌ها (۷ مورد)؛ ۶. شرح‌های مبتنی بر داستانی مستند یا غیرمستند (۱۶ مورد)؛ ۷. شرح‌های نزدیک به کمال مطلوب (۲۶ مورد). و اما بخش اصلی کتاب شامل ذکر کتاب‌ها و مقالات است:

فصل اول. کتاب‌ها

آشنایی با حافظ (محمدعلی جمالزاده)؛ آنچه درباره حافظ باید دانست (محمد محیط طباطبایی)؛ آیینة جام (دکتر عباس زریاب خویی)؛ از فروید به حافظ (دکتر علی فلاحتی)؛ از کوچه زندان (دکتر عبدالحسین زرین کوب)؛ اصطلاحات و واژه‌های کلیدی فهم اشعار حافظ (مهندس علی جعفر زالی)؛ ایهامات دیوان حافظ (طاهره فرید)؛ با حافظ تا کهکشان عرفان و اخلاق (عبدالعظیم صاعدی)؛ بانگ جرس (عبدالعلی پرتو علوی)؛ بدر الشروح (حافظ بدرالدین بن حافظ بهاء‌الدین اکبرآبادی/ قرن ۱۲ هـ.)؛ برگزیده و شرح حافظ (به کوشش بهاء‌الدین خرمشاهی و مهرداد نیکنام)؛ تحفه سخن حافظ (دکتر عباس خیرآبادی)؛ تفسیر غزلیات حافظ، شاعری که باید از نو شناخت (م. مستشاری)؛ تک‌بیت‌های حافظ همراه با شرح و توضیح (محمدجعفر محمدزاده)؛ تماشاگاه راز (مرتضی مطهری)؛ جمال آفتاب و آفتاب هر نظر (علی سعادت‌پرور)؛ حافظ از دیدگاه علامه قزوینی (گردآوری اسماعیل صارمی)؛ حافظانه‌های عربی (مهدی اکبری حامد)؛ حافظ جاوید (هاشم جاوید)؛ حافظ خراباتی (دکتر رکن‌الدین همایونفرخ)؛ حافظ را هم از حافظ بشناسیم (محمدعلی معیری)؛ حافظ شیرین‌سخن (دکتر محمد معین)؛ حافظ عارف (عارفعلی صفایی)؛ حافظ‌نامه (بهاء‌الدین خرمشاهی)؛ حافظ و موسیقی (حسینعلی ملاح)؛ در جست‌وجوی حافظ (رحیم ذوالنور)؛ دل شیدای حافظ (مسعود فرزاد)؛ دیر مغان (دکتر میرجلال‌الدین کزازی)؛ دیوان حافظ (تصحیح دکتر پرویز ناتل خانلری)؛ دیوان حافظ (تصحیح محمدالحسینی «قدسی»)

حواشی دیوان حافظ (دکتر فتح‌الله مجتبیایی)؛ اشارات در حاشیه دیوان حافظ (دکتر عبدالحسین زرین‌کوب)؛ اشاره‌ای به چند اصطلاح دیوانی در شعر حافظ (سیدحسین هاشمی‌زاد)؛ اصطلاح‌های موسیقی در دیوان حافظ (طلعت بصاری)؛ این کجا و آن کجا (علی‌اکبر سعیدی سیرجانی)؛ با حافظ‌نامه (سیدمحمد راستگو)؛ باز نظر (فرنگیس پرویزی)؛ باز هم در جست‌وجوی حافظ (ماشاءالله آجودانی)؛ باز هم دو آینه (جلیلی حقیر)؛ با محرمان راز (حسین آهی)؛ بحثی پیرامون سه بیت دشوار از حافظ (احمد شوقی نوبر)؛ بر آستان حافظ (ولی‌الله درودیان)؛ بر حواشی دیوان حافظ (دکتر فتح‌الله مجتبیایی)؛ برخورد حافظ با نجوم احکامی و حشوی (ابوالفضل مصفی)؛ برداشتی از یک غزل حافظ (پروفیسور فضل‌الله رضا)؛ بررسی غزلی از حافظ (دکتر نصرت‌الله فروهر)؛ بررسی واژه‌نامه حافظ (ماشاءالله آجودانی)؛ بر گرداگرد چند بیت حافظ (دکتر محمدعلی اسلامی ندوشن)؛ بس نکته غیر حسن (مسعود معتمدی)؛ بسوخت دیده ز حیرت (مهدی نوریان)؛ بوی جان (نصرت‌الله پورجوادی)؛ به سر تازیانه، بی‌عملی، واقعه در شعر حافظ (دکتر اصغر دادبه)؛ به سر تازیانه (دکتر محمد شفیع)؛ به شکرانه آموخته‌های تازه (سیاوش پرواز)؛ بیا که پرده گلریز ... (سعید نیاز کرمانی)؛ بیتی از حافظ (مصطفی مقرّبی)؛ پادشاه‌نگیز (دکتر عزیزالله جوینی)؛ پاره‌ای از اندیشه‌های مهری در دیوان حافظ (میرجلال‌الدین کزازی)؛ پانزده نکته در دو دیوان حافظ (دکتر محمد شفیع)؛ پژوهشی پیرامون شناخت پیر گلرنگ (داریوش کاظمی)؛ پژوهشی در شناخت عرفان ایرانی (جواد برومند سعید)؛ پیر خطاپوش (م. حسین رکن‌زاده سالک)؛ پیر خطاپوش (ساسان کی‌آرش گیلانی)؛ پیر گلرنگ (دکتر نصرالله پورجوادی)؛ پیر گلرنگ کیست؟ (حسینعلی ملاح)؛ پیر ما گفت (برزو پرستار)؛ پیر ما گفت (حسین پژمان بختیاری)؛ پیر ما گفت (علی‌اکبر حسینی نعمت‌اللهی)؛ پیر ما گفت (دکتر اصغر دادبه)؛ پیر ما گفت (محمدعلی زیبایی)؛ پیر ما گفت (میرجلال‌الدین کزازی)؛ پیر ما گفت (بهمرد نویسیروان یزدانی)؛ پیر مغان در شعر حافظ (احمد غلامی)؛ پیشنهاد درباره سه واژه از حافظ (دکتر علی رواقی)؛ پیشنهاد دیگر درباره بیت: شراب ارغوانی را ... (تقی بینش)؛ پیشنهاد نظرهایی پیرامون چند بیت از حافظ (علی‌اکبر رزّاز)؛ پیشنهادی درباره معنی یک بیت حافظ (دکتر احمدعلی رجایی)؛ تاب بنفشه (مهدی برهانی)؛ تازیان در شعر حافظ (همایون صنعتی)؛ تأملی درباره معنی غیرت در شعر حافظ (مصطفی رحیمی)؛ تأملی در بیتی از حافظ (محمدجواد صابغیان)؛ تأملی در حافظ‌نامه (احمد شوقی نوبر)؛ تحلیل تاریخی غزلی از حافظ (حسینعلی بیهقی)؛ تعبیری بر چند بیت حافظ (حسینعلی ملاح)؛ تفسیری بر غزلی از حافظ (دکتر سیدحسین نبوی ایچی)؛ تلخوش در شعر حافظ (کمال اجتماعی جندقی)؛ توازی معنایی در ایهام‌های حافظ (دکتر اصغر دادبه)؛ تیر عاشق کش (دکتر نصرالله پورجوادی)؛ ثلاثه غَسَّاله (آیه‌اللهی موسوی)؛ ثلاثه غَسَّاله (کریم امیری فیروزکوهی)؛ ثلاثه غَسَّاله (حسن صهباء یغمایی)؛ جام

عدل (بهاء‌الدین خرمشاهی)؛ جرعه‌فشانی (اردشیر بهمنی)؛ جوابی به نقد حافظ (حسینعلی هروی)؛ چرا نه در کنار هم (حسینعلی هروی)؛ چند ایهام و اشاره دور از ذهن در شعر حافظ (دکتر ابراهیم قیصری)؛ چند تحلیل و چند اشکال (محمود رکن)؛ چند نکته در شعر حافظ (فرزاد ضیائی حبیب‌آبادی)؛ حاشیه‌ای بر پرده گلریز (علی‌اکبر رزّاز)؛ حاشیه‌ای بر شرح هروی (سیدمحمد راستگو)؛ حافظ جاوید و چند نکته (دکتر ایرج امیرضیائی)؛ حافظ و خرقة صوفی (مهران افشاری)؛ حافظ و رسم کاسه گرفتن (دکتر محمدجعفر محبوب)؛ حافظ و شیخ جام (تقی بینش)؛ حافظ و قلم صنع (دکتر عبدالحسین زرین‌کوب)؛ حافظ و مهرپرستی (وحید «سیدمحمد» میرخانی)؛ حافظ هنوز هم سربراه نشده است (حسینعلی هروی)؛ حل دو بیت از یک قصیده حافظ (دکتر احمدعلی رجایی - دکتر احمد ترجانی‌زاده)؛ خرقة‌سوزی، آیینی رندانه اما آرمانی (دکتر اصغر دادبه)؛ خرقة‌سوزی در شعر حافظ (فرشید مرامی)؛ خرقة و خرقة‌سوزی (دکتر محمدرضا شفیع کدکنی)؛ خرگاه خورشید (دکتر اصغر دادبه)؛ خطا بر قلم صنع (جواد برومند سعید)؛ خطاپوشی (مسیح بهرامیان)؛ درباره بعضی لغات و تعبیرات دیوان حافظ (سیاوش پرواز)؛ درباره تعبیری بر چند بیت حافظ (محمد پروین گنابادی)؛ دقت و تأمل در شاه غزلی از حافظ (دکتر ایرج فرازند)؛ دل دردمند حافظ (نصرت‌الله پورجوادی)؛ دو آینه (دکتر ابراهیم قیصری)؛ دو آینه (حسینعلی هروی)؛ دو آینه از دید عالمانه (مرتضی سهرابی)؛ دو آینه در شعر حافظ (احمد سمعی)؛ دو تابلو (مهدی پرهام)؛ دو سبک تصویر و توصیف می در غزل حافظ (فریدون هادی‌زاده)؛ دیو مسلمان نشود (اردشیر بهمنی)؛ ذغال شب (محمدباقر بهبودی)؛ راجع به شرح بیتی از حافظ (حسینعلی هروی)؛ راه گران در شعر حافظ (اسماعیل نواب‌صفا)؛ رشف‌العسل و کشف‌الغزل (سیدمحمدبن حسن بن علی نقی ۱۲۵۷ ق.)؛ زلف دوتا (سروش کاظمیان)؛ سابقه (دکتر اصغر دادبه)؛ سعه صدر و وسعت مشرب حافظ (دکتر حکیمه دبیران)؛ سلمی در اشعار حافظ کیست؟ (احمد سهیلی خوانساری)؛ سه غزل از دیوان حافظ (دکتر عبدالحسین زرین‌کوب)؛ سه یادداشت درباره شعر حافظ (مهران افشاری)؛ سیر گلگشت و سخنی در اندیشه و شعر حافظ (محمدعلی زیبایی)؛ سیری در یک غزل (مهدی پرهام)؛ شادی کسی خوردن، کاسه گرفتن، دل بی‌حفاظ (دکتر پرویز ناتل خانلری)؛ شب تاریک و بیم موج و ... [نقد نقد دکتر علی رواقی بر آیین جام دکتر زریاب خویی] (مهدی پرهام)؛ شب تاریک و بیم موج و ... ۲ [نقد کتاب آیین جام دکتر زریاب خویی] (دکتر علی رواقی)؛ شراب ارغوانی را (دکتر سیروس شمیسا)؛ شراب چاشنی زندگانی است؟ (علیرضا لوعلیان لنگرودی)؛ شراب و گلاب (دکتر احمدعلی رجایی)؛ شرح اولین غزل دیوان حافظ (دکتر عبدالحسین زرین‌کوب)؛ شرح بیتی از حافظ (پرویز جمالی)؛ شرح بیتی از حافظ (کرامت رعنا حسینی)؛ شرح شعری از حافظ (علی‌محمد پیمان یغمایی)؛ شرح غزل ۷۷ (محمدعلی زیبایی)؛ شرح

غزلیاتی چند از حافظ (دکتر حسین بحرالمومی)؛ شرح غزلی از حافظ (مهدی الهی قمشه‌ای)؛ شرح غزلی از حافظ (رحیم نژادسلیم)؛ شرح نکته‌هایی از اشعار حافظ (حسن حسن‌زاده آملی)؛ شرحی بر بیتهای حافظ (سیدمحمد راستگو)؛ شرحی بر حافظ پیراسته از لطافت‌ها (دکتر اصغر دادبه)؛ شرحی بر غزل چهارم دیوان حافظ (دکتر سیدحبيب نبوی ایجی)؛ شرحی بر یک بیت حافظ (مهدی برهانی)؛ شرح یک بیت (شیبانی)؛ شرح یک بیت (ماشاءالله کامرانی)؛ شرح یک غزل ملمع از خواجه حافظ شیرازی (محمدجعفر واجد)؛ طراز و شکر (سوسن بیانی)؛ عبوس زهد (اردشیر بهمنی)؛ عبوس زهد (محمدعلی زیبایی)؛ عبوس زهد (پوران‌دخت صدر)؛ عقاید مختلف درباره بیتهای از غزل حافظ (پرویز خائفی)؛ عنقا در شعر فارسی (مهدی دهباشی)؛ غزلی از حافظ (سیدبهاء‌الدین فرسیو)؛ غمزه صراحی (سیروس ذکاء)؛ قضیه گریه عابد (اردشیر بهمنی)؛ کارگه کون و مکان حافظ (دکتر غلامحسین یوسفی)؛ کاری نه درخور حافظ (دکتر سعید حمیدیان)؛ کاسه گرفتن (دکتر محمود عابدی)؛ کاغذین جامه (ابوالقاسم انجوی شیرازی)؛ کاغذین جامه، کلاله (دکتر ابراهیم قیصری)؛ کلک خیال‌انگیز و یادداشت‌های مختصر (پرویز اهور)؛ که تعزیر می‌کنند (محمدباقر بهبودی)؛ گذری شتابان با سفینه حافظ در عصر او (ابوالفضل مصفی)؛ گزارشی از یک بیت دیوان حافظ (نصرت‌الله فروهر)؛ گلگشتی در آینه جام (سیدمحمد راستگو)؛ لاله کاسه‌گردان (دکتر محمود عابدی)؛ ماجرای پایان‌ناپذیر حافظ (دکتر اصغر دادبه)؛ ماجرای حافظ و سرگذشت حافظ‌نامه (دکتر اصغر دادبه)؛ مرگ صراحی، نماز صراحی (دکتر اصغر دادبه)؛ معنای بیتهای از دیوان حافظ (صلاح‌الدین شمس)؛ مفهوم بیتهای از حافظ (دکتر جعفر شعار)؛ مقالات فرزانه (محمد فرزانه)؛ من این مرقع رنگین ... (سعید نیاز کرمانی)؛ نامرادی در شناخت حافظ (ماشاءالله آجودانی)؛ نزهتگاه ارواح (دکتر اصغر دادبه)؛ «نظر» از دیدگاه فلوپین و

ویژگی ممتاز فرهنگ شرح‌های حافظ، که آن را از یک کتابشناسی صرف فراتر می‌برد و در زمره آثار نقد ادبی جای می‌دهد، این است که کتاب صرفاً به بیان نام و نشان و مشخصات کتابشناسی کتاب‌ها و مقالات حوزه شرح اشعار حافظ اکتفا نکرده و همه کتاب‌ها و مقالات را توصیف کرده و از محتوای آنها اطلاعات اجمالی در اختیار گذاشته و در اکثر موارد، در باب آن به داوری پرداخته و دیدگاه نویسنده کتاب یا مقاله را نقد کرده است

حافظ (دکتر نصرت‌الله فروهر)؛ نظر دیگر درباره دو آینه (سیاوش پرواز)؛ نظری بر کتاب شرح جلالی بر حافظ (محمدعلی صادقیان)؛ نقد ادبی یا در کمین دیگران نشست (دکتر پرویز اهور)؛ نقد بدالشروح (عبدالعلی دستغیب)؛ نقد شرح دکتر خلیل خطیب‌رهبر (م. ب)؛ کلک خیال‌انگیز (سیاوش پرواز)؛ نقد واژه‌نامه غزل‌های حافظ (م. ب)؛ نقدی بر حافظ‌نامه خرمشاهی (سیروس نیرو)؛ نقدی بر شرح غزل‌های حافظ (ماشاءالله کامرانی)؛ نکال شب (احمدعلی رجایی)؛ نکال شب (مجتبی مینوی)؛ نکال شب (؟. واجد)؛ نکته‌ای در بیتهای از حافظ (محمدجواد شریعت)؛ نکته‌هایی در شعر حافظ (محمدجواد شریعت)؛ نگاهی به انتقاد کلک خیال‌انگیز (سیدبهاء‌الدین فرسیو)؛ نگاهی بر «نگاهی گذرا بر کلک خیال‌انگیز» (دکتر پرویز اهور)؛ نگاهی به یک بیت حافظ در مسئله شر (محمدحسن قدردان قراملکی)؛ نگاهی به یک غزل حافظ (محمدرضا پورجعفری)؛ نگاهی گذرا بر کلک خیال‌انگیز (دکتر حسینعلی هروی)؛ نه هرکه سر بتراند (سعید نیاز کرمانی)؛ واژه دستکش (دکتر ایرج وامقی)؛ واژه‌های معماری در دیوان حافظ (محسن طیبی)؛ واقعه (دکتر پرویز اهور)؛ وجه خمار و خرقة دردکشان (دکتر فتح‌الله مجتبابی)؛ یادداشت‌ها (منوچهر همایون‌پور)؛ یک اصطلاح موسیقایی در شعر حافظ (دکتر محمدرضا شفیعی کدکنی)؛ یک بیت از حافظ (سیدعلی محمد کمره‌ای)؛ یک غزل مسلسل حافظ شیرازی (دکتر سیدوحید اشرف)؛ یک معنای نقش در دیوان حافظ (دکتر سیروس شمیس)؛ یوسف گمگشته عزیز حافظ (احمد سهیلی خوانساری)؛ نمایه اشخاص.

ویژگی ممتاز فرهنگ شرح‌های حافظ، که آن را از یک کتابشناسی صرف فراتر می‌برد و در زمره آثار نقد ادبی جای می‌دهد، این است که کتاب صرفاً به بیان نام و نشان و مشخصات کتابشناسی کتاب‌ها و مقالات حوزه شرح اشعار حافظ اکتفا نکرده و همه کتاب‌ها و مقالات را توصیف کرده و از محتوای آنها اطلاعات اجمالی در اختیار گذاشته و در اکثر موارد، در باب آن به داوری پرداخته و دیدگاه نویسنده کتاب یا مقاله را نقد کرده است؛ مثلاً در معرفی کتاب ارزشمند گلگشت در شعر و اندیشه حافظ استاد ارجمند، مرحوم دکتر محمدامین ریاحی، چنین نوشته است:

«فهرست مطالب کتاب بدین ترتیب است: سرآغاز، چهره ممتاز حافظ، فهم زبان حافظ، جان و جهان و حافظ، طبیبی و شاه‌نشین، سرچشمه‌های مضامین حافظ، حافظ با یکی از پیران خانقاه‌ها، ماجرا کردن و خرقة سوختن، دو بار زیرک و ...، باد جوی مولیان، این رباعی‌ها از حافظ نیست، آینده حافظ‌شناسی، فهرست لغات و ...، فهرست‌ها. نویسنده در سرآغاز کتاب نوشته است که کوشیده از تکرار مکررات بپرهیزد و مطالب تازه‌ای ارائه کند؛ مطالبی که حدود چهل سال یا به شکل سخنرانی‌ها و یا به شکل مقالات ارائه شده، در این کتاب گرد آمده‌اند. سپس از اینکه کتاب بدون طرحی پیشین فراهم آمده و مطالبی احیاناً در چند بخش تکرار شده و یا مطالبی را دیگران اخیراً مطرح

کرده‌اند و تازگی خود را از دست داده، پوزش خواسته است. نکته پایانی مقدمه بسیار آموزنده است و آن اینکه نویسنده توقع ندارد که این کتاب عمری دراز داشته باشد؛ چرا که با کشف منابع جدید و جست‌وجوهای تازه‌تر پژوهندگان و ... آثاری نوآیین‌تر بر جای آنها می‌نشیند.

اکنون به بررسی بخش‌هایی از این کتاب می‌پردازیم که به نحوی به شرح شعر حافظ اختصاص دارد. در بخش دوم کتاب که به فهم زبان حافظ پرداخته، گوشزد کرده است که برای درک شعر حافظ، باید در پی فهم معنی ساده و مضمون شاعرانه سخن او باشیم. نیز باید زبان او و زبان عصر او را فهمید. برخی از تعبیرات حافظ اکنون هم زنده و سرزبان‌هاست مثل «جان من و جان شما»، «قربان شما» و ... برخی تعبیرها نیز در دوره خود شاعر، جزو زبان محاوره یا اصطلاحات رایج دیوانی بوده، اما امروز با تحول زبان و تحول آداب و رسوم به کلی منسوخ شده است. مثل: زرتخا، ایغاغ و ... که باید در این گونه موارد به فرهنگ‌ها مراجعه کرد.

اشکال اصلی در کلماتی است که امروز نیز رایج است اما در دوره حافظ به معنی دیگری به کار می‌رفته و امروز در معنایی دیگر. تعدادی از این تعبیرات در نیم قرن اخیر در بحث‌های مربوط روشن شده است نظیر ادیب (= مری کودکان)، افسوس (استهزاء) و ... (ص ۹۹). سپس به نمونه‌های ناشناخته یا کم‌شناخته‌ای اشاره کرده که بسیار خواندنی و حاوی نکات بسیار بدیعی است. فضای روزگار حافظ را با امروز مقایسه کرده و دانستن لطف بسیاری از تعبیرات حافظ را با درک آن زمانه و زمینه عجین دانسته است. نمونه‌هایی از این موارد را مرور می‌کنیم:

ثوابت باشد ای دارای خرمن

اگر رحمی کنی بر خوشه‌چینی

توضیح داده که در قدیم وقتی خرمن‌ها جمع می‌شد، مردم فقیر، زمین خالی را برای یافتن تک و توک خوشه‌هایی جست‌وجو می‌کردند. شهرنشین امروز که آن گونه صحنه‌ها را ندیده، نمی‌تواند لطف شعر را درک کند (ص ۱۰۲).

آن جوان بخت که می‌زد رقم خیر و قبول

بنده پیر ندانم ز چه آزاد نکرد؟

نوشته است وقتی خواهی می‌خواست غلامانی را برای ثواب اخروی آزاد کند، فهرستی از نام‌های آنان را نزد او می‌بردند. وی در برابر اسم آنان که می‌خواست نگه دارد، رقم قبول می‌زد و آن عده پیران و از کارافتادگان را که می‌خواست آزاد کند، می‌نوشت؛ خیر، یعنی خدا خیرشان دهد. در حاشیه کتاب نوشته است که این تعبیر را در سال ۱۳۲۴، از استاد عباس اقبال آشتیانی شنیده است (ص ۱۰۴).

سپس افزوده است که، وقتی می‌توانیم شعر حافظ را درست بفهمیم که تمدن عصر حافظ و جزئیات زندگی مردم در آن دوره روشن شده باشد؛ مثلاً: وضع طبقات مردم: امیر، وزیر، شهنه، محل‌های اجتماعی: مسجد، خانقاه، رباط و ... سرگرمی‌ها: پذیرایی‌ها، عیده‌ها، شطرنج، شکار و ... وسایل زندگی: آیین، جام، صراحی، ساغر و ... آنگاه در صفحه ۱۱۳ برخی تعبیرات

حافظ را ذکر کرده است که بدون توجه به کاربرد آنها در دیگر متون، خالی از ابهام نیست؛ مثال: مهر و وفا، اورنگ و گلچهر، باد استغنا، به چشم کردن، پیشانی، جرعه افشاندن بر کسی یا چیزی، تماشا و ... که در این بخش حدود بیست و پنج مورد را با ژرف‌کاوی مخصوص و محققانه‌ای بررسی و با بهره‌گیری از متون مختلف نظم و نثر، توضیحات سودمندی در باب هر یک ارائه کرده است.

در بخش بعدی، تأثیراتی را که حافظ از سمک عیار گرفته است برشمرده، که البته برخی از موارد عام‌تر از آن است که بتوان آن را محدود به آن منبع دانست و بس. هر چند ایشان در پی اثبات تأثیرپذیری حافظ از آن کتاب نیست، بلکه منظورش آن است که اینها تعابیر رایجی بوده‌اند که در سمک عیار هم آمده است. (ص ۱۶۰) دقت و انصاف نویسنده مثال‌زدنی است. در باب طنبی و شاه‌نشین، بحث تاریخی مفصلی با ذکر شواهد بسیار از شاعران و فرهنگ‌ها و تواریخ در ده صفحه ارائه کرده و در آخر، ادعای فهم کامل شعر حافظ را ندارد؛ بلکه نتیجه‌گیری قطعی را محول به روزی کرده که با گردآوری شواهد کافی از متون مکتوب، نظری دقیق و قطعی به وسیله محققان ابراز گردد (ص ۱۷۵).

مقاله هفتم ایشان به شرح بیت ذیل اختصاص دارد:

ماچرا کم کن و بازآ، که مرا مردم چشم

خرقه از سر به‌در آورد و به شکرانه بسوخت

از شروع پیشین یاد کرده، رأی همه را ناقص و نادرست دانسته، به شرح بیت پرداخته و تقریباً معنای قابل قبولی ارائه کرده است؛ چرا که سوختن خرقه را به معنای «ترک صوفیگری و خرقه‌پوشی کردن و روی به رندی آوردن» دانسته است. البته جایی که سوختن خرقه توسط مردم چشم، آن هم به شکرانه، را تحت تأثیر حکایتی مربوط به سوختن پیکر حلاج دانسته و نجم دابه او را به عود تشبیه کرده، چندان طبیعی به نظر نمی‌رسد (ص ۱۷).

در کل باید گفت که گلگشت در حوزه شعر حافظ کتابی خواندنی و سودمند است و با تسلطی که مؤلف بر متون گونه‌گون نظم و نثر و همچنین تاریخ و آداب و رسوم مردم در عصر حافظ داشته، مطالب بکری ارائه کرده است. تنها ایرادی که می‌توان بدین کتاب گرفت، همانا اطناب آن است. اگر نویسنده قدری بیشتر به ایجاز نظر داشت، گلگشت بسیار بهتر و مفیدتر بود.

کتاب در انتها شامل نمایه اشخاص، نمایه کتاب‌ها، نمایه مقالات و نمایه مصراع‌هاست، که در یافتن منابع مورد نظر، یاریگر پژوهشگران خواهد بود.

پی‌نوشت:

* معرفی کتاب‌ها: ب. نیاورانی (کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی)

۱. ریاحی، محمدامین، ۱۳۶۸، گلگشت در شعر و اندیشه حافظ چاپ اول، تهران: علمی.